

ЕЛЕМЕНТИ ПРАКТИЧНОЇ РИТОРИКИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 10-11 КЛАСАХ ЛІЦЕЮ

*Ніна Голуб,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувачка відділу навчання української
мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України*

УДК [373.5.16:811.161.2]:808.5(043)

Сучасні учні живуть у складному суперечливому світі. Привабливість віртуального спілкування спершу нібито рятує їх від самотності, міжособистісних конфліктів, навіть сприяє подоланню багатьох бар'єрів спілкування. Однак тривала практика такої комунікації згубна: потрапляючи в реальні умови, учні нерідко губляться, відчують свою безпорадність у ситуаціях, виходом із яких є звичайне прохання, привітання, вибачення чи пояснення. Незважаючи на те, що навчання всіх шкільних предметів триває в умовах комунікації, насправді взаємодіяти засобами не навчає нині жоден предмет. А це одна з надважливих життєвих потреб людини, без якої неможливий її розвиток, особистісне й професійне становлення, успішна соціалізація.

Уведення елементів практичної риторики до шкільної програми з української мови для учнів ліцею – важлива передумова реалізації завдань шкільної мовної освіти.

Т. Ладиженська називає такі переваги шкільної риторики:

- 1) сприяння формуванню адекватної мовленнєвої поведінки, тобто здатності аналізувати різноманітні умови спілкування, урахувати в процесі комунікації, з ким розмовляєш, з якою метою, де, коли і як;
- 2) забезпечення розвитку вмінь адаптуватися до мінливих умов життя, здійснювати рефлексію щодо своєї мовленнєвої поведінки.
- 3) допомога учневі стати особистістю, яка припускається менше помилок у спілкуванні й водночас уникає стресів;

4) підготовка школярів до життя, навчання жити й працювати в колективі, взаємодіяти з людьми;

5) навчання гуманітарного мислення учнів і вчителів, що звикли ділити світ на чорне й біле, правильне й неправильне, шукати різні варіанти рішень одного завдання (наприклад, як відмовити, не образивши людину; як захистити свої переконання, не посварившись з опонентом);

б) формування позитивного ставлення до людей, світу;

7) допомога учням усвідомлювати моральні цінності, у тому числі пов'язані зі спілкуванням, значенням слова в житті людини;

8) навчання важливих загальнонавчальних умінь, що характеризують рівень функційної грамотності;

9) сприяння підвищенню мовленнєвої культури, а отже й загальної культури [3].

Цими настановами керувалися автори нової програми з української мови для учнів 10-11 класу [5], кардинально оновлюючи зміст мовленнєвої лінії. Заміна уроків читання, аудіювання, говоріння й письма елементами практичної риторики спрямовує шкільну мовну освіту в русло ефективного користування мовними знаннями і вміннями. З цією метою до програми вперше введено інформаційні (представлення, пояснення, інструкція, повідомлення), діалогічні (бесіда, телефонна розмова, листування), оцінювальні (похвала, осуд, рецензія, характеристика) й етикетні (привітання, вибачення) жанри. Однак досі бракує досліджень, що скеровували б роботу вчителів, які у вишах не вивчали риторики й не мають достатнього досвіду.

В українській лінгводидактиці останнім часом зростає інтерес до шкільної риторики (Васьківська Г., Горошкіна О., Голуб Н., Караман С., Кучеренко І., Кучерук О., Ницета В., Тарасевич Я. та ін.), однак проблемі мовленнєвих жанрів (далі – МЖ) приділено недостатньо уваги. Здебільшого це статті, у яких обґрунтовано доцільність уведення МЖ у шкільну програму, з'ясування суті терміна «мовленнєвий жанр», зроблено спробу добору жанрів

для окремих вікових категорій учнів (Галаєвська Л., Голуб Н., Груба Т., Нищета В.), для іноземців, що вивчають українську мову (Швець Г.).

Нерозв'язаною досі проблемою є робота з МЖ на уроках української мови в 10-11 класах. По-перше, назріла потреба укладання переліку-мінімуму мовленнєвих жанрів, які необхідно засвоїти в школі. Починати вивчення жанрів необхідно значно раніше. По-друге, учителі потребують методичних рекомендацій, чітких алгоритмічних приписів для оптимізації уроків практичної риторики.

Оцінювальні висловлення мають свої структурні й семантичні особливості. Проблемі вивчення природи й суті оцінки, способів вираження її присвячено праці О. Вольф, Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, І. Дьячкової, О. Шмельова та ін. учених.

У визначенні сутності оцінки як ключового слова для цієї категорії МЖ дослідники наголошують на ціннісному аспектові, оскільки в логіці оцінку розглядають як судження про цінність. Базою ж для формування рис характеру особистості є система цінностей, підмурівок якій варто закладати з дитинства. З наймолодшого віку дитина має усвідомлювати, чим їй варто дорожити у цьому житті, що оберігати, до чого ставитися з особливою пошаною, а чого остерігатися.

Для розуміння суті жанрів оцінювальних висловлень велике значення має усвідомлення ролі й функцій оцінки, а саме – стимулювання, заохочення, спонукання.

Особливість духовної моралі (на відміну від практичної) визначає її здатність керувати не лише вчинками, але й бажаннями, почуттями, думками людини; дає змогу водночас реагувати на обставини, що склалися, і самому формувати чи впливати на формування тих обставин.

Античні філософи в моральному вихованні радили спиратися на гуманістичну ідею, згідно з якою в людині природою закладено прагнення добра, правди і краси. Для кожної людини важливе значення має інформація про цінності – загальнолюдські, для яких немає географічних меж,

національності й віку, національні (характерні для окремої нації), державні, культурні, родинні, особистісні.

Здавна оцінюванню піддавали працьовитість і лінощі; сміливість і боягузтво; дотримання й недотримання слова; правдивість і обман; безкорисливість і користолюбство; терпимість (толерантність) і нетерпимість та ін.

Оцінку виявляємо в численних фразеологізмах, афоризмах. Вона може бути обмежена елементами, меншими за слово, а може характеризувати групу слів чи навіть висловлення. Зокрема, оцінку містять морфеми (**премудрий, антигуманний, ультрамодний; пальтечко, дівчисько, ручище, дітоньки; донечка, Мартуся, Сергійко, Назарик, дочка – донечка; син – синочок**) слова (маячня; старанний, охайний; молодчина; верзти, чалапати); фраза (старанний учень, майстерна робота, написано лівою ногою, виконано ідеально).

Мета оцінювальних жанрів – формування ціннісних орієнтацій, ціннісного ставлення учнів до себе, до всього, що їх оточує, стимулювання прагнення до самовдосконалення й розвитку. Мета і визначає життєву важливість і доцільність цих МЖ.

Об'єктами оцінювального висловлення може бути особа, явище, предмет, подія, тобто все, що оточує людину. Предмети оцінювання – це зовнішність, вчинок, поведінка, звички, дії, риси характеру (якщо це людина), зміст, форма, спрямування (якщо це, наприклад, книга).

Основні принципи побудови тексту оцінювального жанру – об'єктивність, тактовність, почуття міри. Будь-яке оцінювальне висловлення має бути аргументованим і переконливим, містити позитивні елементи; у ньому має бути дотримано відповідності змісту заявленій тезі; нейтральна або доброзичлива тональність голосу.

Оцінювання зазвичай здійснюють за різними ознаками: правильно/неправильно; важливо/неважливо; добре/погано;

змістовно/незмістовно; повно/поверхнево; красиво/некрасиво і под. Причому в основу одного жанру може бути покладено одну чи кілька ознак.

До оцінювальних жанрів відносять зауваження, похвалу, осуд, критику, характеристику, рецензію та ін.

Похвала й осуд – однотипні жанри, що у структурі мають такі складники: об'єкт, предмет оцінювання; оцінне ставлення (позитивне чи негативне); підстави для оцінки; класифікація оцінки. Ці компоненти мають у похвалі й осудові різне наповнення (змістове і словесне), зумовлене комунікативною полярністю висловлювання.

Під *осудом* розуміємо жанр мовлення, у якому мовець висловлює негативну оцінку вчинку (ознак, рис тощо), розраховуючи викликати його несприйняття негативну емоційну реакцію.

Похвалу розглядають як жанр мовлення, у якому висловлюють позитивну оцінку вчинку (поведінки, рис характеру, стилю життя, манер, мовлення тощо) адресата, розраховуючи викликати його позитивну емоційну реакцію.

Похвала передбачає також оцінювання знань, умінь людини. Щоб одержати похвалу, потрібно щось відповідне зробити, проявити себе з позитивної сторони. З історії риторики відомо також, що давні ритори практикували складання похвали не лише людям, але й речам, явищам, окремим рисам, подіям. Наприклад, осені, лінощам, школі, красномовству.

За комунікативною ціллю близьким до похвали є комплімент, адже в основу обох покладено позитивне оцінювання. Для похвали позитивна оцінка «є основною ціллю, а для комплімента – способом повідомити про добрі почуття, добре ставлення» [1, с. 178]. Похвалу ще називають «оцінюванням досягнень» [1, с. 79].

В оцінювальному висловленні мовець має спиратися не лише на власну суб'єктивну думку, але й на загальноприйняті уявлення про те, що таке *добре* й що таке *погано*.

Усі вчинки поділять на дві групи: 1) які оцінюють однозначно, оскільки оцінку співвідносять із нормами суспільства; 2) які можна оцінювати по-різному, залежно від суб'єктивного до них ставлення, оскільки вони прямо не співвідносяться з нормами.

Варто привертати увагу до висловлень, у яких оцінюють поведінку, риси, дії чи ін. осіб, що не беруть участі у спілкуванні. Якщо ця людина – член вашого колективу, то варто знати, що не можна давати негативну оцінку вчинкові людини, якщо вона відсутня. Це поганий тон.

Під час читання книг зосереджуємося на поведінці героїв, учимося аналізувати вчинки героїв і давати їм оцінку. У спілкуванні з учнями доцільно використовувати формулювання норми поведінки як осуд: «Негарно бути жадним», «Не треба телефонною розмовою привертати до себе увагу в громадському транспорті», «Не годиться гарній людині так поводитися», «Така поведінка заслуговує осуду».

Такі висловлення дещо пом'якшують осуд, у них є ознаки заборони й імперативу. Бувають ситуації, коли автор не може чи не хоче відкрито заявити про свої комунікативні наміри і висловити прямо оцінку, особливо негативну. Згідно з принципами ввічливості, радять інколи вдаватися до непрямого висловлення свої думки (оцінки), використовуючи іронію, запитання тощо: *«Вам не сподобалося?»* – *«Мені здається, що цю пісню потрібно співати по-іншому»*. *«Мабуть, у мене дещо зависокі очікування»*, *«У нас, очевидно, смаки різняться»* (відповідь не відповідає запитанню).

Називають різні мотиви похвали:

1) привернення до себе уваги, намагання сподобатися, показати своє ставлення;

2) вдячність за послугу;

3) бажання одержати щось у відповідь;

4) нейтралізування комунікативних невдач;

5) бажання покращити стосунки;

6) намагання підтримувати контакт з людиною тощо [2, с. 259-262].

Щоб похвала не набула ознак лестощів, варто бути щирими у своїх намірах, правильно обирати предмет похвали. Наприклад, якщо людина втомлена, виснажена чи перебуває під впливом життєвої невдачі, потрясіння, не варто говорити про те, який у неї неперевершений вигляд.

Системному впровадженню жанрів сприятиме, по-перше, засвоєння ознак МЖ на окремих уроках (згідно з програмою); 2) активізація МЖ на інших уроках залученням їх через завдання до текстів.

Роботу з жанрами проводимо за таким алгоритмом:

- 1) ознайомлення із МЖ;
- 2) обґрунтування важливості;
- 3) виявлення зразків у текстах художніх творів, у фразеологізмах;
- 4) збагачення активного словника відповідною лексикою;
- 5) аналіз ситуацій, у яких конкретний МЖ важливий;
- 6) написання й виголошення тесту МЖ;
- 7) удосконалення й аналіз текстів та ін..

Пропонуємо, зокрема, такі вправи і завдання:

1. Прочитайте слова, випишіть ті, що містять оцінку. З якою комунікативною метою їх доцільно вживати? Чи всі вони сприяють гармонізації стосунків?

Слівце, хуторець, хлопчєня, жовтодзьоб, дівчисько; сіромаха; грамотій, розумник, неотеса, невіглас; бідолашний, одчайдух, заповзятець, збитошник, телєпень, бурмило, вертій, лінюх, грєчкосій, телєпень, дрімайло, харциз, коверзуха, сукєнка, щєбетушка, носодєр, дурисвіт, грошолєб, крутій, безчесник, нудисвіт, мерзота, мерзопакосник, букєтик, телєпень, сушиголова, шкіродравєць, шарлатан, збитошник, злєстивєць; невісточка.

2. Укладіть і запишіть словник уживаних лексичних одиниць для жанру осуду.

3. Прочитайте речення. Які з них містять елементи оцінювання? Чим вони виражені?

1. Прикра дощова й холодна осінь почалася вже з перших чисел вересня . 2. Поряд з ним сиділа старезна, висохла, згорблена бабуся, убрана в сіро-чорні лахи, замотана в обшарпану хустку. 3. Несподівано невідь-звідки, мовби виткався з повітря, вискочив великий псисько. 4. Справа від Луки сидів акуратний дідок з невеличкою клиновидною борідкою, лагідними і трохи печальними блакитними очима, що позирали на всіх з-за окулярів у тонкій позолоченій оправі. 5. Тарзане, негіднику, — почув Лука жіночий голос, який сварив пса із вдаваною суворістю (С. Андрухович).

4. Прочитайте уривки творів В. Лиса. Що з прочитаного варте осуду, а що – похвали? Чому?

1. Стара бабуся, у якої по зморшкуватому обличчю текли сльози, простягла руку і сказала:

– Людоньки, продайте хоч півхлібини. Я вже п'ятий день ріски в роті не мала.

Люди з хлібом завагалися. Одна, друга жінка, за ними хлопець поспішно покинули подвір'я. І тут молода жінка простягнула їй свою хлібину.

– Візьміть. Ми якось обійдемося...(за В. Лисом).

2. А найогидніше використання Інтернету для поширення суїцидних ідей і порад та системи впливу на крихкі юні душі, що призводить до трагедії. А ще десятки методів розповсюдження компромату...Іще шантаж, і огидні коментарі навіть стосовно щойно померлих людей (В. Лис).

5. Прочитайте фразеологізми. Поясніть значення їх. Які з них містять оцінку?

1. Господиня: три города одна диня. 2. Гречана каша сама себе хвалить. 3. Задер носа – і кочергою не дістанеш. 4. Забули воли, як телятами були. 5. Не дивись високо – запорошиш око. 6. Любується сам собою, як чорт писанкою. 7. Торохтить Солоха, як діжка з горохом. 8. Багато диму – мало тепла. 9. Ти б, метелику, не дуже пишався: сам учора гусінню був.

6. Прочитайте текст. Назвіть критерії оцінювання. Яким людям симпатизувала героїня? Що є критерієм симпатії до людей у вас?

Марія згадувала, що виросла на казках про Попелюшку, Морозка та інших, де наполегливість, турбота, працелюбність обов'язково мали винагородитися, а добро – перемогти. Тому симпатизувала більше таким самим, як вона, – молодим і завзятим, з гарячим серцем і невтомними, роботящими руками. Вона з неймовірним теплом ставилася до сміттяря, що вивозив з їхнього будинку сміття, до сажотруса, що приходив прочистити димохід, до всіх тих людей, що двічі на день розвозили морозиво або хліб, пошту або воду. Ці люди дуже подобались Марії, навіть більше – тут вона любила їх, як не могла ще любити родину, у якій працювала. Для неї своєю скромністю ці звичайні простодушні робітники часом наближались до святості й таємничої божественності (*Є. Сенік*).

7. Прочитайте тексти. Проаналізуйте оцінні судження. Висловіть своє ставлення до прочитаного.

I. Я ріс у родині, де, незважаючи на східну ментальність, було цілком прийнятно говорити про почуття. Ті, що чинили інакше, видавалися мені боягузами. Під натиском юнацького максималізму я не приймав мовчання як мудрість, смирення, дбайливе ставлення. Боягуз – і годі! Я почав зневажати ту частину свого класу, що не підтримала протест.

Тоді ж в одній із книжок я вичитав фразу, яка зміцнила мої переконання, що недомовленість – трагічна. «Єдине, про що варто говорити, – наші почуття. Усі інші мудрування – дурниця. Що в почуттях – те і на словах» (*Е. Сафарлі*).

II. А балет – одне з найпрекрасніших мистецтв, тож значить – і найжорстокіших. Це сфера, у якій ти ніколи не отримаєш другого шансу. Скажімо, письменники чи художники можуть усе життя протринькувати свій талант, а потім раптом із появою сивини отримати магічний імпульс – і написати шедевр. А в балеті якщо ти не розкрився до 12-14 років, то більше ніколи не засяєш на сцені. Не кажучи вже про те, що гени можуть зіграти

злий жарт, спотворивши тіло грубою кісткою чи зайвою вагою. У великому балеті можуть бути лише колібрі – повітряні, невагомі, прекрасні. Про свою долю балерини дізнаються ще дітьми: хтось довіку танцюватиме десь на задньому плані, а одна на мільйон має шанс стати примою (А. Любка).

Висновки. Системна робота з мовленнєвими жанрами у процесі вивчення риторики сприяє активізації значного масиву теоретичного мовного матеріалу, надання йому життєвої сили й дієвості і водночас посиленню мотивації вивчати мову й риторику, формуванню чітких перспектив застосування здобутих знань і набутих умінь. Володіння мовленнєвими жанрами водночас надійний засіб подолання невпевненості в собі, надмірної сором'язливості, що є бар'єрами у становленні особистості й соціалізації її.

Список використаної літератури:

1. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. 5-е. М.: Изд-во ЛКИ. 2008. 288 с.
2. Кормилицына М.А., Шамьенова Г.Р. Категория вежливости в оценочных речевых жанрах. Жанры речи: Сборник научных статей. Саратов: Колледж, 1999. С. 256-262.
3. Ладыженская Т. А. Общение в современном мире – роскошь или необходимость? *Учительская газета*, 2006 г. №23. 6 июня, с.11.
4. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
5. Українська мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання/ 10-11 кл. Рівень стандарту. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58800/>.

Анотація. У статті вмотивовано введення мовленнєвих жанрів до шкільної програми з української мови для 10-11 класів (рівень стандарту). Визначено лакуни в українській лінгводидактиці, пов'язані з проблемою навчання шкільної риторики. З'ясовано сутність і характер оцінювальних

жанрів, визначено особливості структури й семантики термінів, схарактеризовано жанри *осуд* і *похвала*. Наголошено на важливості й життєвій доцільності цих жанрів, на ціннісному аспектові в підготовці текстів висловлень оцінювальних жанрів. Окреслено мету оцінювальних жанрів, визначено об'єкти і предмети оцінювання. Запропоновано алгоритм за яким організуємо роботу з жанрами на уроках української мови, зразки вправ і завдань.

Ключові слова: шкільна риторика, мовленнєвий жанр, оцінні жанри, похвала, осуд, висловлення.

Publication of the article is motivated by reforming processes of general secondary education in Ukraine. One of the important tasks of modernization is to review the content component of each school subject in order to remove everything that overloads schoolchildren but is not vital. In accordance with such tasks, a new Ukrainian language program for 10-11 grade students (standard level) has been developed. Experimental research of Ukrainian language teaching staff at the Institute of Pedagogy of the National Academy of Science of Ukraine has shown that interest in Ukrainian language as a school subject and a social phenomenon has diminished. The article justified introduction of speech genres into a Ukrainian language school program for 10-11 grades (standard level). Gaps in Ukrainian linguodidactics related to the problem of teaching school rhetoric are determined. The essence and character of assessment genres are determined, features of the structure and semantics of terms are determined, genres of criticism and praise are described. An emphasis is put on importance and meaningfulness of these genres, on value aspect in preparation of speeches of assessment genres. The purpose of assessment genres is outlined, objects and subjects are defined. An algorithm for organizing work with genres on Ukrainian language lessons, examples of exercises and tasks is offered.

Key words: school rhetoric, speech genre, assessment genres, praise, criticism, statement.